

Religiøs tolerance i praksis

Konfession og kontrovers på Nordstrand fra tiden omkring år 1700

Af Mattias Skat Sommer

Denne artikel er en undersøgelse af et konfessionelt sammenstød på vadehavssøen Nordstrand ud for Husum i det vestlige Slesvig. Sammen med øerne Pelvorm og Nordstrand Mor samt i dag forsvundne landmasser udgjorde Nordstrand øen Strand. Efter en voldsom stormflod i 1634, der delte Strand i tre, inviterede den gottorpske hertug i et i historisk forstand tidligt tilfælde af religiøs tolerance nederlandske digebyggere til det vestlige Slesvig for at inddæmme naturens kræfter. Digebyggerne, kaldet *participanterne*, der tilhørte den romersk-katolske kirke, kom hurtigt ikke bare i clinch med de frisiske lutheranere, men også med hinanden, fordi nogle fulgte jansenismens teologi og kirkeforståelse, mens andre lå tættere på den romerske kirkeledelses synspunkt.

Affødt af digebyggenes tilstedeværelse på Nordstrand fandt i perioden efter 1634 og indtil 1868 en række konfessionelle sammenstød sted. Efter en introduktion til den kontekst, konflikterne på Nordstrand må forstås i lyset af, fokuserer denne artikel på ét af disse sammenstød fra tiden omkring år 1700: en uoverensstemmelse mellem på den ene side den lutherske sognepræst Otto Lorentzen Strandiger og på den anden side *participanterne* og den gottorpske øvrighed. Det belyste eksempel må forstås som et indlæg i en teologisk debat, der på trods af sin egen »intolerance« kun kunne finde sted i en »tolerant« kontekst.

Katastrofen

Natten mellem den 11. og 12. oktober 1634 ramte en stormflod, der er gået over i erindringen som den Anden Store Manddrukning, hele Vestkysten langs den jyske halvø og forvoldte store skader. Allerede i 1362 havde Marcellusfloden eller den Store Manddrukning ændret det slesvigske vadehavslandskab og gjort halvøen Strand til en ø, men den Anden Store Manddrukning i 1634 ødelagde digerne om Strand, og den intensive dyrkning af øens jord gjorde den til et let offer for vandet. To tredjedele af øens godt 9000 indbyggere omkom, 19 af de i alt 22 kirker gik under, og Strand blev til de tre småøer Nordstrand, Pelvorm og Nordstrand Mor.¹

¹ Se alment: *Um Himmels Willen. Religion in Katastrophenzeiten*, red. Manfred Jakubowski-Tiessen og Hartmut Lehmann, Göttingen 2003. Specielt om Strand: Marie

Katastrofen blev udlagt efter det klassiske bodsmønster, dvs. som betydeligt mere end et vink med omvendelsens vognstang. Strandpræsten Matthias Lobedantz fra den oversvømmede kirke i Gajkebøl holdt få dage efter stormfloden to prædikener for sine overlevende sogneboere, en »Klag Predigt« og en mere kateketisk »Unterrichts Predigt«. Han gjorde opmærksom på, at vandene var Guds straf, der nødvendigvis måtte blive resultatet af hans »brennender Zorn« optændt af et ubodfærdigt folk. Nu havde sogneboerne med »des ganzen Landes für Augen stehende Ruin« en mulighed for at stille sig selv spørgsmålet: »Was sollen wir machen/ daß wir bey ihm [dvs. Gud] wolankommen?« Og Lobedantz svarer: »Bekehren sollen wir uns«, og dét gennem hjertets bod og ved brændende læbers uophørlige bøn.²

Der er også plads til trøst: Lobedantz valgte som sin prædikentekst 2 Krøn 4, som i Luthers oversættelse lyder: »Vnd wenn sie sich bekeren in jrer not / zu dem HERRN dem Gott Jsrael / vnd werden jn suchen / so wird er sich finden lassen.« Ofte smiler Gud med sin nåde mildt til os fra himlen, men nogle gange lader han sne og regn prøve den menneskelige »Gedult in kindlicher Zuversicht«. For den, der uophørligt angrer og er bodfærdig, skal sne og regn forgå, og Guds nåde igen vise sig. På gammeltestamentlig vis forstår Lobedantz nåden som Guds milde blik, der ikke vender sig bort fra sit folk, og med en allusion til Jakobs kampen i 1 Mos 32,27 afslutter Lobedantz sin prædiken med en bøn om, at Gud må velsigne den, der aldrig slipper ham. Nu, da alt er ødelagt, sidder strandfolket, som israelitterne gjorde det tilbage i diasporaen, og bør bruge ventetiden på forberedelse.³

Lobedantz, der forstod stormflodens nyhedsværdi, henvendte sig også til andre instanser end den guddommelige. Han sørgede for, at de to prædikener blev trykt allerede inden årets udgang, og han forsynede bogen med en geografisk note til læseren om øens beliggenhed, ligesom han opstillede en »Special Verzeichnus des Schadens«, opregnende de menneskelige og materielle tab i hver flække på øen, hvori han også

Luisa Allemeyer: »*Kein Land ohne Deich...!*« *Lebenswelten einer Küstengesellschaft in der Frühen Neuzeit*, Göttingen 2006, s. 293-336; Martin Rheinheimer: »Stormfloden som myte: Kampen mod havet og menneskets søgen efter identitet«, *Sjæk'len: Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg* 2003 (2004), s. 150-173 samt Mara R. Wade: »The Fifth Horseman: Discourses of Disaster and the 'Burchardi Flut' 1634«, *Daphnis* 34/2 (1995), s. 301-327.

2 Matthias Lobedantz: *Ach vnd Sache Des im Wasser ertrunkenen Marschlandes Nord Strandt*, Hamborg 1634, s. 56-57 (VD17 14:079219E).

3 Sst., s. 73-74. Se hertil Wade 1995, s. 306-308.

meddelte navnene på de ni præster, der havde mistet livet.⁴ Han havde tydeligvis medietække og var klar over, at sagen krævede omtale for at få opmærksomhed.⁵ I bogens fortale til hertug Frederik III af Slesvig-Holsten-Gottorp, dateret Husum 12. december 1634, skrev Lobedantz, hvordan han ofrede sine to prædikener til hertugen på Gottorp, i håbet om at han vil læse dem, men også for af hjertet at bede ham om, at han som træet i Dan 4,7-9 og 17-19 vil brede sine beskyttende grene ud over hele hertugdømmet, således at også arme Nordstrand kan finde skygge og hvile.⁶

Hertug Frederik lyttede til bønner fra Vestkysten. I første omgang var det dog ikke træer, men nye diger, Nordstrand havde brug for. Hertugen indgik derfor hurtigt i forhandlinger med nederlandske specialister. Tiden umiddelbart op til og efter 1634 er i det hele taget præget af, at hertugen anvender nederlandsk kompetence ved reparation af gamle og planering af nye diger. Det blev praksis, at hertugen udstedte oktrojer (fyrstelige privilegier), som gav nederlandske interessentselskaber koncession på at bygge og vedligeholde diger, ikke kun med henblik på kystsikring, men også med yderligere landvinding, koge, for øje. Der ved opstod en række såkaldte oktrojerede koge langs Vestkysten – med tiden i alt 22 – der indtil 1850'ernes forsøg på at skabe et samlet dansk rige ikke var underlagt amts- og herredsinddelingen, men i stedet udgjorde selvstændige jurisdiktioner. Ved hertugdømmernes indlemmelse i Preussen efter 1864 mistede kogene endegyldigt autonomien.

Diget, magten og æren

Siden middelalderen havde Vestkystens marsker været et perifert område, der hverken havde hertugens eller kongens interesse. Der var ikke store penge at hente der, og indbyggerne var et kun svært regerligt folkefærd, der helst passede sig selv og gjorde oprør, når statsmagten

4 Lobedantz 1634, s. 45-46. En oversigt, der må have udgjort grundlaget for Lobedantz' fortegnelse, befinder sig i Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH) Abt. 7 Nr. 3119, lægget stallerens fortegnelse over de omkomne 11. oktober 1634.

5 Stormfloden og de skader, der forvoldte, nåede da også aviser i både Zürich og Frankfurt am Main. Se Erika Kuijpers: *Migrantenstad: immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam*, Hilversum 2005, s. 55-56.

6 Lobedantz 1634, A3r-v. I Dan 4 har Nebukadnesar en drøm; i v. 7 fortæller han mirakelmagerne, besværgerne, stjernetyderne og himmelgranskerne om drømmen, men de kan ikke tolke den. I v. 17-19 udlægger Daniel det træ, Nebukadnesar så i drømmen: »Træet, du så, som blev stort og mægtigt og så højt, at det nåede himlen, og som kunne ses over hele jorden, hvis løv var smukt, og hvis frugter var mange, som gav føde til alle, og som jordens dyr boede under, og hvis grene himlens fugle holdt til i, det er dig, konge!«

søgte at tage kontrollen. I 1500 lykkedes det f.eks. for Ditmarskens bønder at slå kong Hans' og broderens, hertug Frederiks, hær tilbage, mens den kongeligt-hertugelige hær i 1559 var den stærkeste.

Statsmagten fik efter reformationen interesse for marsken. Langs den sparsomt bebyggede kyst mellem Tøndermarsken og Elben, de såkaldte frisiske utlande, planlagde hertugerne nye byer efter nederlandsk forbillede. Fra Kiel udstedte hertug Johan Adolf i 1615 en oktroj, gældende for kogen Brunsodde ved Rødenæs syd for Højer i Tønder Amt, der gav de gottorpske embedsmænd i opdrag at inddæmme kogen.⁷ I sin oktroj anførte hertugen, at friserne ikke selv havde været i stand til at bygge og opretholde ordentlige diger. Nogle år senere, i 1623, udstedte sønnen Frederik III en revers, der gav en digeingeniør af nederlandsk oprindelse, Claes Jansz Rolwaghen, i opdrag at skabe et slusesystem i kogene ved Rudbøl.⁸ Rolwaghen var i samarbejde med andre af sine landsmænd i 1615 også med til at udkaste en plan for en forstærkning og udbygning af digerne på Strand.

Disse bestræbelser ligger i direkte forlængelse af en samtidig formuleret hertugelig politik om »Anwachs«, der opstod i forbindelse med revisioner af spadeldsretten, altså digeretten, for Strand og Ejdersted, i 1612. Spadeldsretten havde i middelalderen været baseret på sædvane, men i 1557 blev den på hertugens foranledning kodificeret. Med »Anwachs«-politikken fik spadeldsretten et yderligere hertugeligt præg, der i sin enkelthed gik ud på, at de landvindinger, der ved kogdannelse kunne opnås »außerhalb deichs«, som et »Regalia« tilfaldt »der hohen Obrigkeit«. Kun det, der lå bag de gamle diger, forblev friserne »[p]rivata domina«.⁹ Det var denne vigtige tilføjelse til digeretten, der udgjorde grundlaget for, at Johan Adolf i 1615 i sin oktroj lod digekontrollen overgå til embedsmændene, der koncessionerede den til et nederlandsk interessentselskab, fordi lokalbefolkningen ikke havde løftet opgaven, hvad den ifølge spadeldsretten ellers

7 LASH Abt. 7 Nr. 3088: lægget hertug Johann Adolfs oktroj for Brunsoddekog, Kiel 30. august 1615. Karl Haff anfører, at begrebet oktroj (tysk *Oktroy*) via fransk og nederlandsk juridisk terminologi (det franske *octroi* som en afledning af det latinske *auctoritas*) sandsynligvis er kommet med de nederlandske indvandrere til Slesvig. Se Karl Haff: »Einfluss der Niederländer auf die Kolonisation und Deichverfassung in Schleswig-Holstein«, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 16/3 (1939), s. 347-358 (353).

8 LASH Abt. 7 Nr. 3092: lægget hertug Frederik III's revers fra 1623.

9 *Resolution daß das Vorufer oder Land was außeralb Deichlandes bleibt und demnächst anwächst gleich dem Stroh auch in Eyderstädt als ein Regale anzusehen sei*, Reinbek 6. juni 1612 i *Corpus Statutorum Slesvicensium*, bind 1, Slesvig 1794, s. 235-236.

havde pligt til.¹⁰ Det havde længe før 1612 været praksis, at hertugen kunne gennemtvinge digebyggerier eller ligefrem forbyde udvandring fra inddæmmede områder.¹¹ Med »Anwachs«-politikken lanceredes en ny linje. Nu tog hertugen selv ansvaret for digerne, og dette udgjorde grundlaget for dannelsen af de oktrojerede koge.

Den gottorpske hertugs og den danske konges principielle stilling til augsburgerfredens princip, der alene tilsagde fyrster religionsfrihed, hvilket igangsatte en fiksering af den offentlige konfession, blev opblødt af 1600-tallets realiteter. Det gjaldt i hele den oldenborgske konglomeratstat. Såvel kongens »Fremmedartikler« af 1569 som den ditmarske landret af 1567 samt den ejderstedske landret af 1591, der begge gjaldt i de frisiske utlande, angav, at sekter skulle udpeges og eksamineres af præster og øvrighed. Desuden blev det slået fast, at de måtte forlade rigerne, hvis de ikke afstod fra offentlig dyrkelse af deres religion, og gentagne gange så man da også principperne taget i anvendelse. »Tolerance« i egentlig forstand var der kun tale om i de tilfælde, hvor frafaldne vendte tilbage til den rette lære og udstod kirkens disciplin.¹² De nederlandske frihedskampe fra 1560'erne og frem, dannelsen af nye, protestantiske kirkesamfund, tvungne udvandring fra de tyske riger på grund af augsburgerfredens fyrsteorienterede princip, uroligheder i Frankrig, forfølgelse af jøder og ikke mindst Trediveårskrigen – alt dette var imidlertid afgørende faktorer i udvandingen af juraens knæsættelse af teologiens idé om lærens renhed.

Fremmedartiklernes og landretternes afvisning af sekter – der ret beset kom for sent, fordi de gennem deres blotte eksistens udpeger en allerede eksisterende udfordring for det fyrstelige kirkestyre – havde svære kår i mødet med strømmene af trosflygtninge, der vandrede gennem Europa. Også til de oldenborgske territorier kom der flygtninge, især nederlændere. Mens de i kongeriget søgte de store byer ved Øresund, blev det i hertugdømmerne langs den frisiske vestkyst, de slog sig ned. Den lutherske enhed blev dermed udfordret, da indvanderne

10 Se således artikel 3-5 i spadelandsretten, *Das Spade-Landes-Recht*, sst., 1, s. 391.

11 Allemayer 2006, s. 154.

12 Jens Glebe-Møller: »Kommerz versus Theologie im dänischen Gesamtstaat«, i *Duldung religiöser Vielfalt – Sorge um die Wahre Religion*, red. Sascha Salatowsky og Winfried Schröder, Stuttgart 2016, s. 185-187 samt Erwin Freytag: »Nichtlutherische Religionsgemeinschaften unter dem landesherrlichen Kirchenregiments«, i *Orthodoxie und Pietismus* (Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 4), red. Walter Göbell og Lorenz Hein, Neumünster 1984, s. 234.

medbragte stor konfessionel pluralitet, idet der blandt trosflygtningene fandtes katolikker, forskellige reformerte grupper, baptister osv.¹³

I de første nederlandske udvandringsbølger i slutningen af 1560'erne, da spanierne anført af Hertugen af Alba tog magten tilbage, var det især protestanter, der flygtede. Men efter republikkens indførelse og oprettelsen af en i teorien officiel reformert kirke, måtte katolikker og reformerte afvigere tage flugten, ikke mindst efter Synoden i Dordrecht i 1618 havde lagt sig fast på en bestemt opfattelse af reformert kirkevæsen og teologi. I republikken var den reformerte kirkes gudsdyrkelse den eneste, der var tilladt i det offentlige rum, hvilket betød et væld af *schuilkerken*, hvor de troende dyrkede deres religion privat. Myndighederne så i vidt omfang stort på dette forhold, men egentlig religionsfrihed var der ikke tale om.¹⁴

I modsætning til hvad 1500-tallets retslige kilder og det fyrstelige kirkestyre lægger op til, blev indvandrerne modtaget med åbne arme af hertugerne i Slesvig-Holsten. To nye byer, Glückstadt (kongens) og Friedrichstadt (den gottorpske hertugs), blev grundlagt som fristæder i henholdsvis 1617 og 1621. Da Altona i 1640 faldt under det kongelige Holsten, blev den religiøse tolerance også her stadfæstet ved lov, ligesom den gamle fæstningsby Rendsborg siden åbnedes for fremmede religionsbekendere. Men sjældent forløb mødet med de lokale lutheranere eller med andre indvandrere fredeligt. Tolerance var en juridisk indrømmelse fra fyrsten, ikke en økumenisk teologi. Den retorik om andre konfessioner og religioner, der trivedes blandt gejstlige og lærde i monokonfessionelle kontekster, forsvandt ikke, fordi religionerne levede side om side.

Med de særlige teknologisk-meteorologiske udfordringer, de frisiske utlande stod over for, er det åbenlyst, at indvandringen var til gevinst for hertugen selv. I bestræbelsen på at skabe en stærk gottorpsk centralstat, der på sigt kunne udgøre en konkurrent til kongeriget mod nord, var stabile forhold langs hertugdømmets vestlige del altafgørende, og »Anwachs«-politikken blev således et centralt element i centralstatsdannelsen. Derfor den nye interesse for utlandene, der ellers gennem århundreder havde passet sig selv. Digebyggeri og inddæmning af nye koge skabte mulighed for, at de frugtbare marskjerne kunne dyrkes, hvilket via skatter og afgifter kunne øge indtægten til statskas-

13 Freytag 1984, s. 233-234.

14 Benjamin J. Kaplan: »Fictions of Privacy: House Chapels and the Spatial Accommodation of Religious Dissent in Early Modern Europe«, *American Historical Review* 107/4 (2002), s. 1031-1064.

sen. På grund af en voksende repræsentationskultur, som søgte at gøre det gottorpske territorium til en kulturel stormagt, blev denne nemlig langsomt tømt: Magtstaten krævede godt betalte embedsmænd placeret såvel centralt i Slesvig by som ude i alle hertugdømmets afkroge.¹⁵

For en sådan statsforståelse kom Matthias Lobedantz' bøn som sendt fra himlen. Ved at lade ordentlige diger opføre kunne hertugen sikre sig, at strandfolket forblev tro undersåtter, der udviste deres landsfader den tilbørlige ære. Sådan lød kalkulen fra Gottorp. Før magtstatens fremkomst ville hertugen have taget den magtfulde holstenske adel til hjælp og forlenet dens medlemmer med et stykke land for at sikre sig en økonomisk og militær basis. Nu solgte han i stedet land til indvandrere. Han kunne på denne måde regere utlandene uden selv at være til stede.

Ironisk nok fik således konfessionaliseringsprocessens centralisering af magten og den hermed tæt forbundne sakralisering af den (lutherske) herskersfære et gevaldigt skub fremad ved ikke-lutherske aktørers hjælp. Hertugen og hans embedsmænd besad ikke den fornødne viden eller kapital til at bygge moderne, sikre diger, og opgaven blev derfor udbudt. De nederlandske trosflygtninge og deres venner hjemme i republikken bød højest, og så kunne hertugen godt se igennem fingre med kravene om den lutherske læres renhed, der ellers blev fremsat af hofteologerne og efter universitetsgrundlæggelsen i 1665 også udgik fra det teologiske fakultet i Kiel.¹⁶

Oktrojerne var dermed ikke gratis eller givet til nederlænderne af fyrstens gode hjerte. Interessenterne betalte godt for at få de hertugelige koncessioner, og de penge tilflød statskassen, der ikke kun tømtes af den nye repræsentationskultur på Gottorp, men som også havde brug for nye midler efter en offensiv, kejservenlig militærpolitik igennem 1620'erne. De oktrojerede koge var udtryk for en kommerciel politik, der sikrede en kapitalstærk centralmagt.

For de nederlandske indvandrere var oktrojerne ikke desto mindre eftertragtede. Selvom de betalte fyrsten for at få lov til at bygge digerne, fik investorerne, eller partipanterne, som de kaldes i akterne, til gengæld en række vidtgående friheder. Med udstedelsen af disse vidtgående privilegier sikrede hertugen sig utvivlsomt også trofasthed blandt sine nye, ikke-lutherske undersåtter. I den forbindelse spillede religion ingen rolle. Hertugen tildelte ikke oktrojer baseret på parti-

15 Allemayer 2006, s. 136-137.

16 Jendris Alwast: »Das landesherrliche Kirchenregiment zu Gottorf (1544-1721)«, i Göbell og Hein 1984, s. 28-36.

cipanternes bekendelse, men på deres formue. Diget var det middel, hvormed den hertugelige centralmagt blev styrket gennem lanceringen af den nye lokalmagt, som participanterne udgjorde.

De egentlige tabere i spillet om digemagten blev den oprindelige lokalbefolkning. I middelalderen havde digevæsnet været en kommunalistisk og ikke-monetær opgave, hvilket spadeldsretten vidner om. Med 1634-stormflodens raseren af hele Vestkysten ændredes dette forhold, og det kunne næppe være foregået anderledes. Det økonomiske, materielle og menneskelige grundlag for at genopbygge digerne var forsvundet, og Lobedantz' bøn til hertugen synes derfor fornuftig. Det slesvig-holstenske landsarkiv indeholder en mængde supplikker til stalleren, altså den øverste lokale embedsmand, fra nordstrandboere og pelvormere efter stormfloden. Supplikkerne, oftest underskrevet af *publicum*, bevidner, at de overlevende selv forsøgte at opnå en hertugelig koncession på genopbygningen af øen, og at de som Lobedantz også bad om hjælp fra statskassen.¹⁷

Det var en kamp om retsforståelse; den ændring af spadeldsretten i retning af større statslig indblanding, der havde fundet sted op til 1634, blev nu taget i brug. Indbyggerne holdt fast i den sædvanebase-rede, kommunalistiske digeret og ville selv tage ansvar for genopbygningen. Hertugens udgangspunkt var imidlertid også spadeldsretten, nærmere bestemt dens diktum om, at den, der ikke ville dige, måtte vige. Den opfattelse var blevet kodificeret i 1557 og behæftet med sanktionsmuligheder. Indbyggernes protester over tab af indflydelse kunne på Gottorp med andre ord fortolkes som overtrædelse af loven.

Katolicismens *ultima Thule*

Kort efter stormfloden indledte hertug Frederik III forhandlinger med både Generalstaterne, private interessenter i Nederlandene og nederlandske trosflygtninge i hertugdømmet. Vinteren 1636 udgik således et brev fra hoffet i Gottorp til den nederlandskfødte Christian Becker, som gives »Patents« på geninddæmningen af Nordstrand, hvis han kunne finde risikovillige »Interessenten« i Nederlandene, der ville skyde penge i projektet.¹⁸ Det var svært for Becker at finde participanter, og hertugen forsøgte sig siden med to andre gesandter, der heller ikke fik

17 Se f.eks. LASH Abt. 7 Nr. 3120, læggene supplik fra indbyggere på Nordstrand til stalleren 1635 (uden dato), supplik fra indbyggere på Nordstrand til stalleren februar 1636, supplik fra indbyggere på Pelvorm til stalleren 23. april 1636.

18 LASH Abt. 7 Nr. 3123, lægget brev fra hertug Frederik III til Christian Becker, 13. februar 1636, Gottorp.

rejst penge.¹⁹ Selvom hertugen også i de foregående år havde siddet lokale protester overhørig, hjalp det ikke ligefrem på sagen, at bl.a. indbyggerne i Gajkebøl nykog – resterne af Lobedantz' menighed – klagede over hertugens nye politik, der ville spille *dispositio* over kogen i hænderne på en ny magt, der ikke skulle tage hensyn til beboerne.²⁰

Skræmt væk af en uvillig lokalbefolkning og måske også af en lidt for ivrig fyrste varede det 18 år fra stormfloden, førend en gruppe partcipanter købte Nordstrand af Frederik III. I 1652 udstedte hertugen under titlen *Contractus inter serenissimum Holsatiæ Ducem et Noordstrandiae participantes* en oktroj for Nordstrand på nederlandsk, der gjaldt de fire hovedpartcipanter Joseph de Smit fra Antwerp, Alewijn van de Woerd fra Geertruydenbergh, Abraham van der Wercken fra Dordrecht og Quirinus Indervelden fra Hulster-Ambacht.

I det eksemplar af oktrojen, som opbevares i det slesvig-holstenske landsarkiv, er den forsynet med en *Confirmatio*, hvori Frederik III's søn, Christian Albrecht, modtager partcipanternes arvehyldning og bekræfter oktrojen. Desuden er oktrojen forsynet med ikke bare det gottorpske fyrstesegl, men også partcipanternes eget, der forestiller Kristus som dommer. Oktrojen indledes med en fortale affattet på latin, hvor partcipanterne takker hertugens magtfulde kansler Johann Adolph Kielmann von Kielmansegg. Fortalen udlægger oktrojens mening, og den trækker på såvel klassisk filosofi som på forestillingen om det bibelske Israel. Ordvalget refererer til litteraturens forestilling om *ultima Thule*, civilisationens forpost ved Tellus' rand, som findes hos bl.a. Pytheas og Vergil.²¹ Fortalen er ikke oprindelig, men skrevet i forbindelse med Christian Albrechts *confirmatio*. Partcipanterne opholder sig i fortalen ved, at dommere er som malere. For som malerne maler det gode eksempel, således sætter dommere normen. De henviser her til Platons dialog *Lovene*, der foregår på Kreta. De beder dernæst om, at dommerne, dvs. de gottorpske embedsmænd, må dømme retfærdigt på baggrund af de love for Nordstrand, der nu fremsættes efter overenskomst mellem hertugen og partcipanterne, og at de må påskønne det billede, som malerne maler.²²

19 Allemayer 2006, s. 145-146.

20 LASH Abt. 7 Nr. 3123, lægget supplik fra 27 indbyggere i Gajkebøl nykog til hertug Frederik III, 1637 (uden dato).

21 Malcolm Todd: art. »Thule«, i *Brill's New Pauly*, doi: https://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1212710.

22 LASH Abt. 7 Nr. 3123, lægget kontrakt mellem hertugen og partcipanterne (1652) samt hertugens stadfæstelse (1665): »Iudices velut Pictores esse, Legesque illis esse debere quod Exemplaria Pictoribus sunt, ad quarum Normam Sententias suas ferre

Fortalens argumentationsmønster er interessant. I *Lovene* er det den fremmede, der i fortalen gengives som de fremmede, *peregrini*, der hjælper til med at skabe lovene for en ny, kretensk koloni. Det må siges at være en passende reference i et grundlæggelsesdokument for et nyt samfund på en ø. Participanternes fortale sætter ikke kun forfatterne i forbindelse med Platons dommere, men faktisk også med malerne: Det er participanterne, der maler, skaber en ny virkelighed. Deres ord er lov. Deres billede er en model af det samfund, der skal bygges op.

Efter denne legitimering af deres tilstedeværelse på, om ikke Kreta, så dog Nordstrand sammenligner participanterne sig selv med israelitterne, når de kalder oktrojen for en saltpagt. Det sker gennem en udlægning af 4 Mos 18, der er Jahves tale til Aron. Som en opsynsmand får Aron af Jahve overdraget ansvaret ikke alene for det hellige, men også for de votivgaver, folket ofrer i templet. Også de afgrøder, der ikke ofres, får Aron og hans sønner del i. I vers 19, som participanterne gør til centrum for deres eksegesi, hedder det, at alle de »hellige afgifter, som israelitterne yder Herren, giver jeg dig og dine sønner og døtre hos dig, som en eviggyldig rettighed; det skal være en evig saltpagt for Herrens ansigt for dig og dine børn hos dig.« Saltet forgår aldrig, og således skal også oktrojen stå fast til evig tid.²³

På denne måde udlægger participanterne oktrojens bestemmelser, der gennemgås nedenfor, og som på kort form giver dem fuldmagt, kirkelig, juridisk og politimæssig, på øen. Henvisningen til Platon er oplagt som begrundelse for, at det nu er de nye herskere, der sætter dagsordenen, mens brugen af den gammeltestamentlige israelretorik fungerer som en konfessionel markør: Det er participanterne, der er Guds sande, udvalgte kirke, placeret midt i det lutherske fjendeland. At hertugen selv var lutheraner, nævnes selvfølgelig ikke.

For nok var han lutheraner, men for participanterne var han Guds værktøj. I oktrojen hedder det, at Frederik, »met Godes genadige hulpe« lader »vremde Participanten« geninddæmme Nordstrand. Oktrojens artikel 1 fastslår, at participanterne opnår retten til »alle de Landen, Gorfen, Slijcke, Opkomelingen ende Moeren van het geheeel Landt van

non minus teneantur, quam Pictores tabellas Exemplaribus similes efformare, cum a Platone didicerimus, Illustrimi Præses, jure de nobis conqueri possent æquissimi judices, quibus de rebus Noordstrandicis judicare aliquando competit, nisi illis ob oculos poneremus illarum legume sive jurium particularium Exemplaria, juxta quæ, cum de rebus nostris controversia agitur, sententiam ferre debent«. Jeg takker Svend Erik Mathiasen for hjælp i forbindelse med oversættelsen af oktrojen.

23 Participanterne henviser til oktrojen som en *PACTUM SALIS*, og forstår denne som uforgængelig, ukrænkelig og evig (*incompactible, inviolabile, æternum, sicut sal*), sst.

Noordt-strandt«. Dernæst beskriver oktrojen på vanlig vis, at participanterne foruden retten til jagt og fiskeri får »Civile ende Politique Jurisdiction« samt »*Ius Patronus*, ende alle andere Gerechtigheden over de geheele Noordt-strandt«. Artikel 2 bestemmer, at participanterne har retten til skatteinddrivelse og renter, ligesom de gennem tiende skal forsørge den gejstlige betjening. Participanterne har med andre ord købt øen og kan gøre med den, hvad de vil – forudsat de opfylder bestemmelsen i artikel 3 om, at de »met 't eerste Jaer 1653 hare eerste Dijckagie te doen.«

Oktrojens artikel 10 omhandler religion. Participanterne, deres undersætter i huset og Nordstrands indbyggere har frihed til at vælge religion (»vrye excercitie van Religie«), men i kirkerne må der kun prædikes i overensstemmelse med »de Luthersche, Romanische-Catholijcke ende de Gereformeerde Religie«. Endelig slår artiklen fast, at intet af dette må ske, så at det bringer »ergernis of schandalisatie«. Artiklen afsluttes med en passus om, at den i artikel 1 nævnte patronatsret gælder kirker, godser, skoler, hospitaler, præster og kirketjenere.²⁴ Højt mod nord har den romerske katolicisme fået en forpost, på en næsten øde ø, hvor et ideelt samfund kan bygges op. Det blev en lukrativ forretning for participanterne.²⁵

»... in Hollstein, mitten im Lutherthumb«

At bygge et nyt samfund var imidlertid lettere sagt end gjort. Dermed ikke sagt, at de nye herskere ikke tog magten på sig. Det gjorde de i høj grad, og de medbragte også selv arbejdskraften: specialister fra

24 Sst.

25 Fredericias romersk-katolske menighed, hvis rødder går tilbage til 1674, var som de slesvigske menigheder i begyndelsen især under nederlandsk og westfalisk indflydelse. En kontrakt fra 1702 bevidner, at en vis Jan Cornelis Goedhart af Nordstrand til Cornelis Barring, »Missionario Societatis JESU in Fridericia in Juthlandt«, bortlover 1120 rigsdaler, 480 af hvilke kommer fra »Ehrwürdiger Ehr Johannes Lem Oratorii Priester«. Oratoriepateren Lem opnåede således en ikke ubetydelig sum gennem sit embede, som endda kom en søstermenighed i kongeriget til gode. Jf. Rigsarkivet Viborg: Fredericia romersk-katolsk menighed: Diverse dokumenter (1702-1948), pk. 3: 1702-1829 m.m.: lægget *Copia contractus Nordstrandani*, Nordstrand 12. september 1702. Oktrojen synes at indikere enhed blandt participanterne. Den ophørte dog hurtigt, fordi der ikke var enighed om, hvorvidt man skulle følge jansenismen eller kirkeledelsen. En konsekvens heraf blev, at menigheden på Nordstrand, der siden 1662 holdt gudstjenester i Sankt Theresiakirken, fulgte med Utrechts ærkesæde i bruddet fra Rom i 1723 og forfulgte romerske katolikker, der først i 1868 af den preussiske forvaltning fik lov at opføre en kirke på øen, Sankt Knud. Se vedr. splittelsen i menigheden Ernst-Wilhelm Heese: *Der Jansenismus und Nordstrand*, Nordstrand 1982.

Brabant til særdeles konkurrencedygtige lønninger. Befolkningen på øen, der havde været vant til at klare sig selv, blev underbudt af de nye herrer, og den nye retsordning betød reelt en kolonisering af øen og tab af rettigheder for de oprindelige indbyggere.

Det slesvig-holstenske landsarkivs pakke indeholdende oktrojen indeholder også en mængde læg, hvor Nordstrands indbyggere indsender supplikker til partipanterne. Hvor den slags henvendelser før gik via stalleren til Gottorp, blev det nu partipanterne, der med udgangspunkt i oktrojens bestemmelser om jurisdiktionen selv tog sig af henvendelser fra befolkningen. De bevarede sagsakter i landsarkivet viser, at ikke mindst præsterne var flittige supplikanter. Her blev især én sag prekær for partipanterne. Den drejer sig om den lutherske præst i Odenbøl, Otto Lorentzen, med det selvvalgte og selvbevidste tilnavn Strandiger. Lorentzen, der var født i Flensborg, kom efter studier i Königsberg til Odenbøl, hvor han først blev hjælpepræst for – og svigersøn til – sognepræsten Johannes Boysen og senere dennes efterfølger i embedet.²⁶

Allerede fra begyndelsen af Lorentzens embedsperiode gik det skævt. Pastor Boysen og hans kapellan klagede først til partipanterne, siden direkte til Slesvig, til konsistoriet og hoffet, over den »Theilung der Salary«, som han og svigersønnen skulle foretage. De to præster fandt det ikke rimeligt, at de skulle dele lønnen, selvom Lorentzen var blevet kaldet som Boysens medhjælper, men de ville naturligvis afvente konsistoriets »gerichtlich[e] Decision«. Sagen førte til, at hertug Christian Albrecht greb ind, kaldte partipanternes fremgangsmåde for en »mißverständniß« og besluttede, at begge præster skulle aflønnes rimeligt.²⁷

Hertugen gik ud over de rammer, der var sat af oktrojen. Ifølge den havde partipanterne patronatsretten, men problemet var her, at det gejstlige tilsyn lå hos konsistoriet, der i sidste ende var en funktion af det fyrstelige kirkestyre. Sådan var det også i alle andre sogne, men Odenbøl var alligevel anderledes, fordi patronatsherrerne havde en an-

26 Se for Lorentzens biografi Johannes Møller: *Cimbria literata sive scriptorum ducatus utriusque Slesvicensis et Holsatici quibus et alii vicini quidam accensentur historia literaria tripartita*, København 1744, s. 336-337 og Manfred Jakubowski-Tiessen: art. »Strandiger, Otto Lorentzen«, i *BioLex Digital: Biografisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*, udg. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel 2020, doi: <https://doi.org/10.23797/9783529025624>.

27 LASH Abt. 7 Nr. 5037, lægget supplik indeholdende gravamina fra præsterne Boysen og Lorentzen til generalsuperintendenturen i Slesvig, 15. oktober 1681, lægget brev fra hertug Christian Albrecht til diakon Lorentzen og pastor Boysen, 15. oktober 1681.

den religion end præst og menighed. Det var et problem, som oktrojen ikke havde taget højde for kunne opstå. Hertugens fremgangsmåde viser, at den religiøse tolerance ikke var et filosofisk princip holdt i hævd af en irenisk fyrste, men snarere genstand for en forhandling fra sag til sag. I dette tilfælde faldt sagen ud til fordel for den lutherske præst, selvom den romersk-katolske øvrighed havde lovens ord på sin side.

Aflønningssagen var kun begyndelsen. Lorentzen forstod at udnytte den konfessionelle forskel mellem på den ene side de romersk-katolske magthavere, der var i mindretal, og på den anden side gejstligheden og det lutherske befolkningsflertal. Derved blev Lorentzen en besværlig undersåt. Ikke kun for partipanterne, men også i sidste ende for hertugen, der gennem oktrojen havde indrømmet partipanterne deres frihed.

Var Boysen og Lorentzens bøn til det gottorpske hof udtryk for en koncentration om gejstligheden som en særlig stand, gik Lorentzen et skridt videre. I tale og handling gik han imod partipanterne. Det førte i foråret 1698 til Lorentzens afskedigelse; hof og konsistorium havde til hensigt at installere ham i et holstensk kald i Sahms, som han ikke ville påtage sig. I stedet søgte han til sin fødeby Flensborg, hvor han fik et embede som hjælpepræst ved Mariakirken. Lorentzens virke i Odenbøl kan rekonstrueres gennem et af ham forfattet, men aldrig trykt skrift, som havde til formål at demonstrere hans uskyld og øvrighedens skyld i Nordstrandsagen.²⁸ Lorentzens hensigt med skriftet afspejles i dets undertitel: »wider die Lügen, Gottlose practiquen und Verfolgungen der Röm.-Catholischen«. Grunden til, at det gik, som det gik, var, at de gudløse katolikker forfulgte de sande kristne.

At skriftet er blevet til efter ankomsten i Flensborg, er åbenbart. Lorentzen beskrev, hvordan »man mich [dvs. Lorentzen selv] von Nordstrand u. meiner Gemeinde wegnahm«, og at han blev »suspendiert

28 Håndskriftet, betitlet *Ein Buch, darin die gerechte Sache und Klagen der Gemine und ihres Pastorn Otto Lorentzen zu Odenbüll im Nordstrande, wider die Lügen, Gottlose practiquen und Verfolgungen der Röm.-Catholischen daselbst angezeigt werden*, opbevares i Det Kongelige Bibliotek (KB), Thott 342 4°. For en undersøgelse af skriftet, se Manfred Jakubowski-Tiessen: »Otto Lorentzen Strandigers Weg in den Separatismus«, *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* II/37 (1981), s. 155-171 (156-164). Håndskriftet er indgået i Otto Thotts samling fra auktionen over Erik Pontoppidans bøger og papirer i 1766, se *Catalogus Bibliothecæ Thottianæ tom. VII Libros cum ab inventa typographia ad annum MDXXX excusos tum manuscriptos continens*, København 1795, s. 397. Se herom Anders Toftgaard: »Landkort over en samling. Hvad katalogposterne kan fortælle om Otto Thotts håndskriftsamling – og om katalogisering«, *Fund og Forskning* 58 (2019), s. 129-160.

unterm praetext der Ungehorsamkeit«. ²⁹ Men dette er altså blot udtryk for en uhellig alliance mellem fyrstemandt og participanter. Den virkelige forbrydelse er, at øvrigheden holder hånden over katolikkerne. Fra skriftets begyndelse ses en stærk konfessionsbevidsthed: en forfølgelse som den, Odenbølmenigheden går igennem, finder sted »nicht in Ungarn, Franckreich oder Spanien, sondern in Hollstein, mitten im Lutherthumb.« Øvrigheden og statskirken, der ganske vist bærer prædikatet »lutherisch«, lader ikke desto mindre »diese schlangen [...] ihren tödtlichen gifft weiter außgiesen«. ³⁰ Lorentzen var næppe uvidende om, hvad der skete i Europa. Han kendte til habsburgernes forsøg på at undertrykke protestanter, og ophævelsen af Nantesediktet i 1685 var givetvis i frisk erindring.

Lorentzens utrykte skrift er mest af alt at forstå som et partsindlæg for en fiktiv domstol, hvor den anklagede part gennem eksempler fører bevis for sin uskyld og for, at han ikke forsømte sin lydighedspligt. Selvom der er tale om et teologisk emne – lutherdommens forhold til den romersk-katolske kirke – er skriftet dog ikke alene rettet til teologiske interessenter og bliver for det meste inden for et juridisk univers. Skriftets første del er Lorentzens forsøg på at vise, hvordan han netop ikke var ulydig imod øvrigheden. Præmissen er, at dette ikke kun var hans personlige mening, men at opfattelsen støttedes af kolleger på Nordstrand og Pelvorm, i Husum og i Flensborg. Det var derimod regeringen, der udgjorde det egentlige problem, fordi den ved sin fremfærd mod Lorentzen viste sig som modstander af sande, evangeliske kristne. ³¹

Måske belært af aflønningssagen indtog Lorentzen efter få år på øen det synspunkt, at såvel oktrojen som participanternes patronatsret var problematisk. Det er tydeligt, at oktrojen og participanternes religiøse standpunkt var en hæmsko for Lorentzens virke som præst. »Brabanterne« – Lorentzens gennemgående navn for participanterne – bragte penge og viden med sig til øen. Det var også nødvendigt, eftersom de tilbageblevne indbyggere stadig led under følgevirkningerne af 1634, men Lorentzen følte sig alligevel nødsaget til at sende »religions gravamina« til Gottorp; hovedklagen var præstens konstatering af, at lutherske forældre underviste deres børn i »papistischem Catechismo«, fordi participanterne stillede sig i vejen for den lutherske katekismus' udbredelse.

²⁹ KB Thott 342 4°, fol. 5 og 8.

³⁰ Sst., fol. 14.

³¹ Sst., fol. 11.

Lorentzen kunne med rette mene, at oktrojens artikel 10 om fri religionsudøvelse kom under pres. Det var således i Lorentzens udlægning øvrigheden, der ikke levede op til sit ansvar. Lorentzen henviste til netop artikel 10: »in der Octroy stehet: eine Religion soll der ander kein ärgernis geben«. Ifølge Lorentzen skete netop dette, når partipanterne besværliggjorde den konfessionelle trosoplæring. Det var ikke Lorentzen, der var gerningsmanden, men sammen med Gud og sin familie ofret. Forsøget på at få ham fjernet var et udtryk for, at han blev »übel gelohnet« for sin »Treue«, at Gud »in seinem Diener höchl. Beleidigt [wurde]«, at »meine frau u. Kind hart angefochten [wurden]«, og at han med sin familie blev »zum Concurs gebracht«.³²

Efter indledningen med Lorentzens uskyldsbedyrelse følger en række breve fra Nordstrands historie samt en udateret supplik fra Lorentzen til hertug Christian Albrecht. Heri stillede han sig undrende over for omfanget af partipanternes patronatsret. Det gejstlige tilsyn med øen lå hos konsistoriet i Slesvig, men partipanterne blandede sig i alt fra hestehold til antallet af deltagere ved begravelser.³³ Lorentzen genbruger argumentet fra aflønningssagen og lader det følge af et økonomisk argument, som viser partipanternes udpinende opførsel: Lorentzen var blot en »Lutherischer Prediger« (lige dele embedsbeskrivelse og selvforståelse), hans »Vorrath« var »wenig oder nichts«, og han havde »Weib, Kind u. Gesind« at forsørge, men »die Gemeine ist sehr arm«, fordi den kun bestod af atten personer, herunder flere »taglöhnern, wittwen u. weissen«, der ikke kunne svare tiende.

Lorentzen afsluttede bønsskriftet til hertugen med endnu en selvbeskrivelse. Han har givetvis antaget, at hertugen var helt afhængig af partipanterne, selvom han ikke direkte skrev det. Lorentzen havde desuden indset, at han ved sin fremfærd risikerede at miste sin jordiske »habseligkeit«, men at han på den anden side »zum Martyr todt [sich] Parat halten«.³⁴ Kampen mod den romersk-katolske overmagt var så vigtig, at Lorentzen ville gå hele vejen for at vinde den, selvom det blev ham klart, at hoffet, der burde være på hans side, anså ham for »halsstarrig«.³⁵

Lorentzen gennemgik en række konkrete punkter, »Religions Gravamina contra Romano-Catholicos«, hvor han fandt, at de romersk-katolske patronatsherrer og deres trosfæller overskred deres beføjelser.

32 Sst., fol. 4-5.

33 Sst., fol. 31-33.

34 Sst., fol. 38-40.

35 Sst., fol. 41.

For det første krævede en romersk-katolsk mand, der havde gjort en luthersk kvinde gravid uden for ægteskabet, at hun konverterede, før end han ville gifte sig med hende. Dernæst pointerede han, at børn af blandede ægteskaber på Nordstrand blev påtvunget katolicismen, fordi partipanterne ikke ville anerkende den lutherske dåb. Lorentzen rettede også kritik imod sine egne trosfæller, når han for det tredje noterede sig, at enfoldige mennesker blev tiltrukket af katolicismen, fordi den ikke som lutherdommen levede af »Göttlicher warheit«, men af »practiquen«.

Umiddelbart efter blev skytset dog igen rettet mod katolikkerne, fordi de forhindrede en kvinde i Odenbøl i at deltage i den hellige nadver, hvorved hun udelukkede sig selv fra »Christentumb«. Det skyldtes, at hun havde haft sex før ægteskabet og derfor af partipanterne blev pålagt at betale en stor bøde – penge, hun ikke havde. Først, når hun havde betalt bøden, ville de tillade, at hun igen kunne modtage sakramentet. Katolikkerne blokerede desuden sogneboernes vej til kirke og skole eller tvang dem til at arbejde i kirketiden, og i et afsluttende, sjette kritikpunkt, der handler om økonomi, kom Lorentzen igen ind på aflønningsagen. Partipanterne levede ikke op til deres mandat, mente han, fordi de krævede så store afgifter, at menigheden blev drænet, og fordi de ikke ville betale præsten dennes retmæssige løn – hvad de ifølge oktrojens bestemmelser om patronatsretten ellers var forpligtet til.³⁶

Efter de seks anklagepunkter mod katolikkerne og forsømmelige lutheranere gengav Lorentzen nu en række breve til og fra centrale gottorpske embedsmænd, bl.a. regeringspræsident Joachim Ahlefeldt og hofråd Magnus Wedderkop, som selv havde flere frisiske besiddelser, bl.a. på Pelvorm og i Tønder Amt. Sognepræsten fastholdt sin uskyld og afviste opfattelsen af, at han skulle være øvrigheden ulydig, ligesom han bønfalet embedsmændene om at tilvejebringe en »remedierung« til afhjælpning af den konflikt, Lorentzen så aftegne sig (og unægtelig selv bidrog til) på Nordstrand.³⁷ Brevene viser, hvordan Lorentzen ud-

36 Lorentzen henviste her (sst., fol. 46-48, kommentarer i margenen) til en samtale, han har haft med en borger i Flensborg, der fra Pater Lem på Nordstrand har hørt, at partipanterne slet ikke var forpligtet på at aflønne den lutherske sognepræst. Dette afviste Lorentzen og førte bevis for sin sag med en henvisning til Heimrichs krønike, hvori det hedder, at hertugen i 1643, altså før oktrojen, forordnede, at sogneboerne havde ret til deres egen præst, som også skulle aflønnes, bl.a. ved hjælp af salget af reddede effekter som klokker og lamper fra de kirker, der gik under i 1634. Jf. Anton Heimreich: *M. Antonii Heimrichs Erneurete NordFresische Chronik*, Slesvig 1668 (2. udg.), s. 373 (VD17 23:303854H).

37 KB Thott 342 4°, fol. 49.

gjorde et problem i regeringens øjne, og gengivelsen af dem i skriftet virker som endnu et forsøg på at bevise sin egen uskyld og udstille regeringen. Brevene mellem Lorentzen og Gottorp førte ikke til noget. Hertug Frederik IV udsendte et »Mandatum Suspensivum«, som også gengives i Lorentzens bog.

I mandatet, der er underskrevet 21. oktober 1697, slog hertugen fast, at han som »summus Episcopus« havde retten til at vurdere og sanktionere det »fehl tritt«, som Lorentzen begik. Hertugen kom slet ikke ind på den teologisk funderede kritik af partipanternes religion, men valgte i stedet en sag, der satte parentes om tolerancespørgsmålet. Lorentzen havde ifølge mandatet nægtet en smed i sognet, Volquard Lorentzen, »zum Hl. Abendtmahl zu admittiren« på grund af dennes livsførelse. Mandatet påpegede nu, hvordan Lorentzen havde indført en streng og upopulær kirketugt i sit sogn. Mandatet afsluttes med en hertugelig befaling om, at det skulle læses op fra prædikestolene i hertugdømmet, at Lorentzen var suspenderet fra »sacra administratio« i Odenbøl.³⁸

Lorentzens manglende popularitet blandt sogneboerne gjorde Gottorps beslutning om at afsætte ham lettere, også i juridisk henseende. Oktrojens bestemmelse om, at den frie religionsudøvelse på Nordstrand ikke måtte vække forargelse, kunne jo både anlægges af Lorentzen – det er netop forargelsen, han gennem sit skrift argumenterede for, at partipanternes katolicisme vakte – og af partipanterne. Sådanne sager var langt sværere at navigere i. En ulydig sognepræst, derimod, var til at have med at gøre.

Efter mandatet bragte Lorentzen en række supplikker og svar samt en korrespondance med overkonsistoriet. Den viser, hvordan Gottorp tilbød en ophævelse af suspenderingen, hvis han fraflyttede kaldet i Odenbøl og byttede embede med sognepræsten i Sahms, hvad han som nævnt afslog. I en af de sidste supplikker til Gottorp, underskrevet 5. januar 1698, skrev han, at han kun var en »armer Prediger und diener«, der fra prædikestolen ikke har forkyndt andet end Guds nåde, som endog »der geringste Baur« kan forstå, og som Gud, med en reference til 1 Pet 5,5, giver »dem demüthigen«. Lorentzen undlod behændigt at citere den del af verset fra 1 Pet 5, hvor det hedder, at »Gud står de hovmodige imod«. ³⁹

38 Sst., fol. 147-148.

39 Sst., fol. 160. Manfred Jakubowski-Tiessen har desuden påpeget, at de ringe indkomstmuligheder ved kaldet i Sahms var medvirkende til Lorentzens afslag. Partipanternes uvilje mod at udbetale lønnen og deres hårde beskatning af menigheden

Det må forstås af læseren, at Lorentzen er den ydmyge, mens det hovmodige regeringsapparat står for fald. Her findes en interessant parallel til partipanternes selvscenesættelse i oktrojens fortale. Med klassiske og bibelske referencer fremstår partipanterne i fortalen som Guds udvalgte folk, der lader civilisationens fyrtårn skinne ud over et frådende, barbarisk hav. Ved hjælp af en ydmygheds-, ringheds- og fornedrelsesretorik fremskrev Lorentzen i sin bog sig selv og sin lutherske menighed som en *ecclesiola in ecclesia*, der – forladt af fyrsten og statskirken – gik gennem stor lidelse og måtte tåle verdens spot. Lorentzen havde en pointe; sognekirken i Odenbøl var den eneste, der overlevede stormfloden knap 70 år tidligere.

Bandlysningen af smeden var heller ikke grebet ud af den blå luft. Lorentzen havde kirkeretten på sin side. Den slesvig-holstenske Kirkeordinans af 1542 indeholdt en bestemmelse om, at præsten måtte lyse den i det lille band, som levede i åbenbar synd, og tilsvarende formuleringer genfindes i den kongerigske kirkeretslige litteratur, fra Kirkeordinansen af 1537 over Kirketugtsforordningen af 1629 til Danske Lov af 1683.⁴⁰ Ligeledes havde det teologiske pensum gennem 1600-tallet, forstærket ikke mindst af Trediveårskrigen, fokuseret på, hvordan det sædelige forfald kunne imødegås med hård kirketugt.⁴¹ Lorentzens forvaltning af nøgлемagten var således ikke i sig selv opsigtsvækkende. Det er øvrighedens håndtering af Lorentzen, der falder uden for normen.⁴²

gjorde, at Lorentzen simpelthen ikke havde råd til at tage imod et dårligere lønnet embede, og han foreslog også selv, at han kunne flytte til et rigt sogn i nærheden af Husum. Jf. Jakubowski-Tiessen 1981, s. 161.

40 Gerald Dörner, Sabine Arend og Eike Wolgast (red.): *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Dreiundzwanzigster Band: Schleswig-Holstein*, Tübingen 2017, s. 101-102 (art. »Wo men inn den Bann don schal de vorstockeden«). Se vedr. den danske kontekst Per Ingesman: »Mellem kirkens disciplin og lovens straf. Overtrædelse af Dekalogens tredje bud frem til Danske Lov 1683«, i *Den sete kirke. Festskrift til Carsten Bach-Nielsen*, red. Mattias Skat Sommer et al., Aarhus 2021, s. 93-113.

41 Karl Holl: »Die Bedeutung der großen Kriege für das religiöse und kirchliche Leben innerhalb des deutschen Protestantismus«, i *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte III: Der Westen*, Tübingen 1928, s. 302-384 (304-347).

42 I kongeriget findes en tilsvarende sag fra samtiden, hvor øvrigheden greb ind i en sognepræsts bandlysningspraksis, jf. Charlotte Appel: »Værdige gæster ved Herrens bord«, i *Religios tro og praksis i den dansk-norske helstat fra reformasjonen til opplysningstid, ca. 1500-1814*, red. Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud, Bergen 2010, s. 15-48 samt Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen: *Når det regner på præsten*, Højbjerg 2009, s. 233-272.

Sandheden sætter fri

Ved overgangen til bogens anden del erstattede Lorentzen den juridiske kamp med en kontroversteologisk, der i bogens logik fungerer som en begrundelse for de handlinger, første del beskrev. Denne del består af en række prædikener, der blev holdt i Odenbøl mellem 1693 og 1698, og ikke kun har homiletikkens, men også den kontroversteologiske traktats, præg. Hvor beskyldningerne i første del af skriftet blev direkte formuleret, pakkede Lorentzen dem i sine prædikener mere ind, sådan at kampen mellem lutherdommen og katolicismen rykkedes ind i en bibelsk tale om Guds børn og verdens. Især i Lorentzens sidste prædiken fra Nordstrand ses det, hvordan den bibelske retorik blev den gennemgående figur, Lorentzen så sig selv og sit virke i lyset af.

Den første gengivne prædiken blev holdt påsketirsdag 1695 over Luk 24,36-47. Lorentzen prædikede, at de sande kristne på Nordstrand måtte gå meget igennem, mens katolikkerne gjorde livet besværligt for dem. F.eks. nægtede de at finde en afløser for en bortrejst skolelærer og en kirketjener, hvorved ingen kunne fortælle børnene det frelsesbringende evangelium, og gudstjenesterne blev svære at gennemføre. Det lagde ikke kun hindringer i vejen for sognepræstens arbejde, men bidrog også til syndens formering i menigheden. Sandheden er ilde hørt, men Lorentzen måtte sige den »öffentlich«, om det så ville betyde tab af ære og anseelse, fordi »die wolffahrt dieser Gemeine u. ihren Kinder« lå ham på sinde.⁴³

I en påskeprædiken fra 1693, der gentager de seks klager over katolikkerne, gjorde Lorentzen det klart, at i »anno 53 und 54, da die frembde hiereingekommen [sind]«, tog de en »irrige lehre« med. Lorentzen demonstrerede tidligere i skriftet sit kendskab til oktrojen, og det er ikke usandsynligt, at han i påskeprædikenen vendte partipanternes positive og platonisk prægede opfattelse af deres egen fremmedhed til et negativt, ødelæggende element. Disse »frembdlinge in unserm Vaterland« forgiftede menigheden med den falske lære. De er gudsfornægttere, hvem den guddommelige vrede vil ramme, selvom de mener sig fri fra den, skrev Lorentzen med henvisning til Jer 5,12.⁴⁴ I dette vers advarer profeten jerusalemitterne, der ikke vil tro profetierne om dommen over byen. Straffen kommer i vers 14, der profeterer, at Jeremias' ord skal blive til ild, og Israel det brænde, ilden skal fortære. Med sin munds stok og sine læbers ånde skulle også Lorentzen dræbe den falske lære.

⁴³ KB Thott 342 4°, fol. 305-315 (315).

⁴⁴ Sst., fol. 328.

Mod slutningen af prædikenen henviste han til 2 Mos 1,10, 13 og 14 og brugte det samme bibelske narrativ, som findes i oktrojens fortælle, blot med omvendt fortegn. Lorentzen og hans menighed er som israelitterne, der er fanget i Egypten, mens de forestiller sig landet, der flyder med mælk og honning. I udlændigheden råder faraoen og hans folk, der gør israelitterne til trælle for sig, hvilket fremstår som en slet skjult kommentar til nordstrandboernes forhold under partipanernes styre. Men historien om israelitterne i Egypten er også en historie om håb, for Jahve hører sit folks klage, og til sidst dør faraoen, skrev Lorentzen med henvisning til 2 Mos 2,23.⁴⁵ Et dramatisk højdepunkt i Exodusfortællingen – delingen af Det Røde Hav og egypternes druknedød (2 Mos 14) – har givetvis været til at forestille sig på Nordstrand.

Værket afsluttes med Lorentzens sidste prædiken fra sognekirken i Odenbøl, holdt »drey tage vor meiner austreibung« over Joh 8,47. Han lagde dramatisk for: »Die warheit ist bitter, aber heilsahm«, og fortsatte så: »Unser Heyland saget: wer auß Gott ist, der höret Gottes wort.«⁴⁶ Det er udsagnet fra Joh 8,47, hvor evangelisten lader Jesus modstille jøderne og Abraham. Ifølge Johannesevangelistens Jesus har jøderne djæveln til fader, fordi de gør hans og ikke Abrahams gerninger. Jesus selv har Abrahams Gud til fader, og han taler derfor ikke djævlens løgn, men siger sandheden. I prædikenens retoriske univers bliver Lorentzen sandhedssigeren Jesus, og hans modstandere, der ikke vil lytte, jøderne. Det er dette grundudsagn, »höret Gottes wort«, som hele prædikenen komponeres over.

Guds ord er måske bittert for den, der tager det i sin mund. Det svier på tungen og læberne. Men mere bittert er det for den, der ikke vil høre, hvad det siger. For det indeholder den frelsesbringende sandhed, det er et »unfehlbares« og befinder sig »in der Hl. Bibel«, hvorfra det lyder og tjener »zur strafe, zur beßerung, zur züchtigung«. Det betyder, at det guddommelige ord kræver handling, som Lorentzen skrev med belæg i Jakobsbrevet (Jak 1,22): »seid thäter des Göttlichen wortes Cap. 1 [Jacobi]«. Det er en yderligere stramning af udsagnet fra Joh 8,47. Det er ikke nok at høre ordet. Der skal handles efter det.

Denne indledning baner vejen for en lære om, hvordan alle kristne skal forholde sig til ordet. Lorentzen viser sig her som en stærk forsvarer af præsteembedet, som er det eneste, der står fast i en usikker og ond verden. Kristne skal høre, tro og være lydige over for Guds ord, fordi den prædikant, hvorfra ordet kommer, er aldeles hellig og uden

45 Sst., fol. 339 og 342.

46 Sst., fol. 360 og 363.

synd; denne prædikant er Kristus selv, ja den treenige Gud. Han prædiker sandheden, skrev Lorentzen og lod så Kristi modstandere spørge retorisk: »aber wo ist der beweiß?« Som Ny Testamentes farisæere krævede Lorentzens modstandere tegn, før de troede ham. Han anførte derfor det latinske diktum *si accusasse sufficit, quis erit innocens* (»hvis det at have beskyldt er nok, hvem er da uskyldig?«), som han givetvis havde fra samtidige, tyske oversættelser af engelsk, non-konformistisk litteratur.⁴⁷ Meningen er, at alene beskyldningen – fra Kristi og Lorentzens modstandere – kan ikke fælde.

Det kan den ikke, eftersom Kristi prædikanter siger sandheden, altså Kristus selv. Ligesom det skete med Kristus og jøderne, sådan sker det i dag i »Pabststhum«, at mange katolikker for en umiddelbar betragtning finder »Luthery Lehre« i overensstemmelse med skriften, hellig og god. Men når »der verlaufene mönch Luther« så viser sin læres overensstemmelse med biblen, vil katolikkerne ikke tro den. I stedet for ordets hørere og gøreere bliver katolikkerne, der kun hører »das Menschen wort« og påstår at være Abrahams børn, til modstandere af biblen, kirken, Peter og andre hellige. De er ikke børn af Abraham, men af djævelen, »Gottlose weltkinder«.

I »der wahren Lutherischen Kirche« lyder derimod Guds ord. Fra den bibelske kontekst (Kristus og jøderne) over den historiske (Luther og katolikkerne) kom Lorentzen til den aktuelle: de efter hans opfattelse urimelige forhold, han og hans menighed i Odenbøl levede under. Han greb tilbage til et centralt tema i hele skriftet, når det hedder, at han blev fordrevet fra embedet, blot fordi han forkyndte Paulus' og Luthers lære. Hvorfor hører I ikke, hvad jeg siger, spurgte Lorentzen – og da er det nok participanterne og Gottorp, snarere end sogneboerne, han henvendte sig til, »es ist ja Gottes Stimme und Rufe«. Dette følger af Lorentzens embedsforståelse: prædikantens ord er Guds.

Der er ikke mange materielle spor tilbage på Nordstrand efter Lorentzen. Prædikestolen i Odenbøls sognekirke, et renæssancearbejde fra 1605, står der dog endnu. At Lorentzen lod sin sidste prædiken

47 *Si-sætningens brug hos puritanerne på de britiske øer og de nordamerikanske kolonier kan fremfindes via søgefunktionen i Early English Books Online, der dokumenterer brugen hos forfattere som John Owen, Hugh Peters, John Bairdy, Thomas Case og John Davenport m.fl. Se <https://quod.lib.umich.edu/e/eebogroup/> (set 30. november 2020). Flere af disse forfattere oversattes til tysk i samtiden. Se i øvrigt Frans W. Huisman: »Danske oversættelser af engelsk puritansk-pietistiske værker i det 17. og 18. århundrede«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2009, 83-187 samt Jan van de Kamp: *Übersetzungen von Erbauungsliteratur und die Rolle von Netzwerken am Ende des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 2020.*

Prædikestolen i sognekirken i Odenbøl, der er indviet til Skt. Vincent, de søfarendes helgen. Herfra har Otto Lorentzen Strandiger holdt sine prædikener. Skriftstedet fra Luk 11 ledsages af bibelske scener fra syndefald til dommedag samt de fire evangelisters portræt. Foto: Mattias Skat Sommer.

handle om Guds ord, kan også forstås som en eksegese over prædikestolen. Den citerer på plattysk Luk 11,28: »Salich sint de, de dat Wordt Gades horen vnd bewaren«. Således fortolket synes Lorentzen i sin egen opfattelse at være den eneste sande hører af Guds ord.

Men øvrigheden har truffet sin beslutning, og når Lorentzen snart vil forlade sit kald, da forlader ordet og sakramenterne også menigheden – så tæt knyttet til præstens person er de. Lorentzen henviste til den apokalyptiske dom over Jerusalem, som Kristus fælder Matt 23,37-39. Her profeterer Kristus, at Jerusalems hus skal lægges øde og tomt, fordi det stener sine profeter, der som en hønemor forsøger at samle sine kyllinger under vingerne. Ja, Lorentzen er en »lehrer der Wahrheit«, og det følger af hans embedslære, der blev udfoldet tidligere i prædikenen, at den, der afsætter ham, ikke lytter til Guds ord og således viser sig som et djævlens barn. Men Kristus vil gemme sin tjener i sin hytte i denne onde tid, hedder det med reference til Sl 27.

Prædikenens afslutning griber tilbage til den bodsteologi og kirketugt, Lorentzen præsenterede i skriftets første del. For det er ikke kun øvrigheden og partipanterne, der hindrer Guds værk. Sogneboernes ubodfærdige livsførelse spiller også ind. Fra sin skjulte hytte kan Kристи tjener tale sandhedens ord om Nordstrand, nu også indbefattende menigheden, der før har gjort sig fortjent til Guds straf. Lorentzen er helt i forlængelse af en samtidig iagttagelse af katastrofen i 1634 som Lobedantz, når det i prædiken hedder, at stormfloden var en soning af Guds vrede. At Lorentzen tvinges i eksil og menigheden derved fratages det hellige ord og sakramenterne, er Guds straf over en ond og utro slægt.⁴⁸ Den sandhed, Lorentzen her forkyndte, var frisættende. Han mistede sit embede ved den.

Radikaliseringsprocessen

Konsekvensen af Lorentzens embedsførelse, som retrospektivt og efter Lorentzens egen udlægning præsenteres i stridsskriftet, blev afskedigelsen og den efterfølgende flugt til Flensborg. Nok havde han primært været i strid med katolikkerne, men skriftet viser også, at han ikke holdt sig tilbage for at gå i rette med sine trosfæller: Anklagepunkterne mod katolikkerne gjaldt lige så meget forsømmelige, lutherske sogneboere uden konfessionsbevidsthed.

Flugten til Flensborg satte ikke mere end et foreløbigt punktum i sagen om den besværlige Lorentzen. I byen, der hørte til den kongerigske del af hertugdømmerne, kom Lorentzen hurtigt på kant med sine embedsbrødre. Kilderne til Lorentzens liv og virke efter Nordstrand-årene skifter karakter. Var håndskriftet holdt i den juridiske genre, gik Lorentzen nu fuldt ind i en teologisk. I 1703 sendte Nikolaj Kirkes diakon, Hinrich Braker, et brev til viceprovst Andreas Hoyer, hvori han beklagede sig over sin kollega ved Mariakirken, som ifølge Braker var »Fanatist«.⁴⁹ Braker stod i tæt kontakt med konsistoriet i Rendsborg og med det teologiske fakultet i København, fordi han ville påvise, hvad han opfattede som Lorentzens heterodokse vranglære.⁵⁰

Den flensborgfødte Braker, der i 1692 opholdt sig hos Spener i Ber-

48 KB Thott 342 4°, fol. 365-372, 382, 386, 389, 391, 392 og 393.

49 Rigsarkivet København (RA Kbh): Tyske Kancelli, Indenrigske Afdeling, Akter i sagen generalsuperintendent Josua Schwarz ctr. præst i Flensborg Otto Lorentzen Strandiger m.m., pk. B138 (TKIA B138), lægget brev fra diakon Hinrich Braker til konsistoriet i Rendsborg og viceprovst Andreas Hoyer, 13. maj 1703.

50 RA Kbh TKIA B138, lægget sagsakter fra konsistoriet i Rendsborg og responsum fra Det Teologiske Fakultet ved Københavns Universitet i sagen Braker mod Lorentzen, 1700-1703.

lin, havde selv været en ivrig fortaler for den moderne teologi, men han havde i slutningen af århundredet vendt sig mod pietisterne.⁵¹ Braker var ingen tilfældig gejstlig. Hans svoger var Hoyers foresatte, generalsuperintendent Josua Schwarz, som hurtigt gik ind i sagen. Det brev, Lorentzen sendte til kong Frederik IV, hjalp ikke. Det var før statspietismens tid. For at forsvare sig mod anklager fra Braker argumenterede Lorentzen i en række bilag til brevet på den ene side med biblen, på den anden side med Luthers skrifter.⁵² I selve brevet til kongen udlagde han først hovedtanken i rostockteologen Theophil Großgebauers reformskrift *Wächterstimme Auß dem verwüsteten Zion*, der under puritansk indflydelse havde gjort en gennemgribende ændring af kirkelivet og gudstjenesten til sit hovedpunkt, bl.a. med afskaffelse af musikledsagelse ved salmesang, vægtlægning på sjælesorg og kirketugt og indførelse af et lægmandsembede i kirken.⁵³ Disse tanker lå ikke fjernt fra Lorentzens forvaltning af embedet i Odenbøl. I brevet til kongen fokuserede Lorentzen på kapitel 12 i Großgebauers bog, der omhandler personsanseelse i Guds menighed. Her slog Großgebauer med henvisning til Jakobsbrevet fast, at den i menigheden, der lader personsanseelse gå forud for troen på Jesus, begår synd, og han konstaterede, at det stod sådan til i samtidens kirke.⁵⁴ Det var stærke sager. Lorentzen gjorde det klart over for kongen, at det var nødvendigt

51 H.F. Rørdam: art. »Braker, Hinrich«, i *Dansk Biografisk Lexikon*, bd. 2, red. C.F. Bricka (1. udg.), København 1888, s. 623. Det er værd at notere sig, at begrebet »pietisme« på dette tidspunkt ikke har nogen fast definition. Overhovedet er »pietisme« gennem hele det 18. århundrede altid en størrelse, som er genstand for forhandling, snarere end en fast, teologisk kategori, som senest Sigrid Nielsby Christensen har påpeget; se Sigrid Nielsby Christensen: »Enevold Ewalds selvprøvelsesprogram«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2020, s. 7-30.

52 RA Kbh TKIA B138, lægget brev og bilag fra diakon Otto Lorentzen Strandiger til kong Frederik IV, 3. juli 1703. Lorentzen refererede til Matt 4, Matt 12, Luk 24,48, Ef 2,4-6 samt uddrag fra *Unterricht der Visitatoren* om øvrighedens pligt til at sikre læremæssig enhed, De Ti Bud og bodens sakramente (fra Jenaudgaven, *Der Siebend Teil aller Bücher vnd Schrifften des thewren seligen Manns Gottes D. Martini Lutheri*, Jena 1568, fol. 3r, 4 samt 11 (VD16 L 3368)). At Lorentzen slog ned på et reformati-onsskrift, hvis virkningshistorie ligger i det fyrstelige kirkestyre, har et ironisk skær over sig. Her var det – som på Nordstrand – netop det centrale kirkestyre, der ville af med ham.

53 Theophil Großgebauer: *Wächterstimme Auß dem verwüsteten Zion*, Frankfurt am Main 1661 (VD17 14:010679G) samt Jonathan Strom: art. »Theophil Grossgebauer«, i *Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, bd. 1, udg. Sabine Pettke, Rostock 1995, s. 107-109.

54 Großgebauer 1661, s. 244.

for gejstligheden at operere med skel i menigheden; ellers forkyndtes evangeliet ikke rent.

Fra Rendsborg skrev generalsuperintendent Schwarz til kongen, at konsistoriet havde drøftet Lorentzensagen, og at man havde udelukket ham fra nadveren.⁵⁵ Kongen godkendte uden tøven konsistoriets bandlysning. End ikke blandt sine trosfæller var Lorentzen ønsket. Lorentzen tog til København, hvor han knyttede kontakt til de pietistiske miljøer og forærede kongen et eksemplar af Franckes *Nicodemus* (Halle 1702). Også i rigets hovedstad var han imidlertid ugleset; fakultetet afviste hans lære, og han drog tilbage til Flensborg.⁵⁶ Han knyttede kontakt med mennonitterne i Friedrichstadt, udsendte skrifter, der tog klart afstand fra det lutherske kirkestyre og den lutherske teologi, herunder barnedåben, og opnåede i 1716 gennem et kongeligt edikt at blive udvist fra samtlige danske riger og lande. Omkring 1720 bliver kilderne tavse, og i 1724 døde Lorentzen i Hamborg, hvor han siden udvisningen i 1716 havde opholdt sig. Den »ergernis of schandalisation«, som participanterne for alt i verden ville undgå på Nordstrand, havde ikke standset Lorentzen i sin kritik af både kirke og øvrighed, idet han netop mente, at de to instanser bidrog dertil, og han betalte prisen for det – som han forudså i supplikken til hertug Christian Albrecht. Tolerancen betød ikke, at radikale stemmer blev tålt. Lorentzen begyndte som luthersk hardliner i Odenbøl, men drog konsekvensen af sine holdninger og forlod den etablerede kirke.⁵⁷

Tolerancens yderpunkt

Stormfloden i 1634 gav anledning til et religionspolitisk eksperiment: tolerance. Havets fremfærd blev centralmagtens fremfærd. Fra at have

55 RA Kbh TKIA B138, lægget brev fra generalsuperintendent Josua Schwarz til kong Frederik IV, Rendsborg 13. oktober 1703.

56 KB Gammel Kongelig Samling 1491 8°: Det Københavnske Theol. Facultatis forelagde spørgsmaal og Hr. Otto Lorentzen Strandigers svar. D. 10 April 1704, Ord for Ord. Fakultetet gik skarpt i rette med Lorentzen for ikke at stemme overens med den lutherske lære og at opfordre til separatisme gennem pietistiske skrifter. Fakultetet argumenterede med Luther og dennes konservative udlæggere Ægidius Hunnius og Abraham Calov. Fakultetet bragte også et responsum fra Josua Schwartz, der sammenstillede Lorentzens forkyndelse med osiandrismen, socianismen, armenianismen, papismen og pietismen. Alle var de vranglærer. Strandiger selv argumenterede med GT, NT, Luther, Tauler og »andre skrifter«, ligesom hans »Pietisteri« fik støtte fra universitetet i Halle.

57 Man kunne se det som en radikalisering, hvor temaer, der hører til Nordstrandtiden, gentages, varieres og forstærkes, sådan som Jakubowski-Tiessen 1981, s. 168-169 foreslår det.

været en uinteressant periferi blev den frisiske vestkyst et fokusområde for den voksende og selvbevidste gottorpske stat.

Med den westfalske fred var tolerancen blevet præciseret på det statsretlige plan. Den oktroj, som hertug Frederik III i 1652 udstedte for Nordstrand, tog et yderligere skridt og åbnede for religionsfrihed. Men tolerance var en politisk doktrin og ikke en teologisk skoledannelse. Det teologiske pensum forblev uændret på trods af konfessionel paritet i statsretten, uanset om læreanstalten var reformert, luthersk eller romersk-katolsk. Den kontroverteologi, som i tidligmoderne tid trivedes i bedste velgående i områder uden religionsfrihed, levede og havde det godt også på Nordstrand.⁵⁸ Det viser med al tydelighed, at forekomsten af religiøs tolerance på dette tidspunkt i den slesvigholstenske historie ikke var en ventil, der kunne tage dampen af de ophedede, teologiske debatter. Religionsfrihed kom ikke indefra, fra gejstligheden. Det var en udefrakommende fyrstelig politik, der havde sin grund i en forøgelse af magtstatens volumen. Den konfessionelle polemik ophørte ikke, blot fordi religionerne levede side om side. Man må ikke forledes til at tro, at tolerancepolitik betød religionernes accept af hinanden. Det ville være det moderne tolerancebegrebs fødsel *avant la lettre*.⁵⁹

Det er i den forbindelse vigtigt at skelne mellem fyrstens politik på den ene side og de levede realiteter på den anden. I lovgivningen og det øvrige materiale fra hoffet findes ingen religiøse eller filosofiske begrundelser for tolerancen. Det er fuldstændig parallelt med, hvad der fandt sted i »religiøse smeltedigler« som f.eks. den nederlandske republik eller den polsk-litauiske union. Også her var politikken om tolerance én ting, og intolerant praksis en anden. Desuden var det forhold, at eksilmenigheder var flygtet på grund af forfølgelse, aldrig en

58 Ulrich G. Leinsle har vist, hvordan de tidligmoderne kirkesamfund grundlæggende argumenterede på samme vis, og at de derfor også grundlæggende havde et indbygget konfliktpotentiale, se Ulrich G. Leinsle: »Sources, Methods, and Forms of Early Modern Theology«, i *The Oxford Handbook of Early Modern Theology, 1600–1800*, red. Ulrich L. Lehner, Richard A. Muller og A.G. Roeber, Oxford 2016, s. 25–42. I den forbindelse spiller det ikke nogen rolle, om religionerne kun kendte til hinanden på skrift, eller om de rent faktisk levede side om side.

59 Det er oplagt, at et sådant begreb om tolerance har en af sine rødder i netop en slesvigholstensk kontekst, men konturerne af den tegnes først omkring år 1800, og da mere klart i en urban sammenhæng, nemlig i Altona. Se det klassiske studie Joachim Whaley: *Religious Toleration and Social Change in Hamburg, 1529–1819*, Cambridge 1985 samt Franklin Kopitzsch: »Altona – ein Zentrum der Aufklärung am Rande des dänischen Gesamtstaates«, i *Der dänische Gesamtstaat: Kopenhagen, Kiel, Altona*, red. Klaus Bohnen og Sven-Aage Jørgensen, Tübingen 1992, s. 99–118.

garant for, at de selv blev tolerante. De stod i kontakt med ligesindede menigheder over hele Europa, og sammen udviklede de en tankegang om, hvordan netop de selv – og ingen andre – havde den sande lære.⁶⁰ At sådanne opfattelser stødte sammen på Nordstrand, viser klart, at forholdet mellem katolikker og lutheranere var alt andet end gnidningsfrit – i hvert fald set fra gejstlighedens synspunkt.

Prøvestenen for at undersøge omfanget af tolerancen for dem, der skulle leve med den, var Otto Lorentzen Strandiger og den præsentation af hans virke, han selv gav i et aldrig trykt stridsskrift. Lorentzen retfærdiggør sit virke ud fra en håndgribelig, bibelsk retorik – som også partcipanterne gør det i oktrojen. Lorentzens skrift har en dobbelt karakter. På den ene side accepterer og applicerer det oktrojens bestemmelse om religionsfrihed. Lorentzen søger med de eksempler, han især kommer ind på i skriftets begyndelse, at vise, hvordan partcipanterne ikke holder sig til rammerne. Ved at påvirke de lutherske sogneboere i Odenbøl honorerer de – i Lorentzens udlægning – ikke oktrojens indhold. Og ved at holde sig til en juridisk argumentation vil Lorentzen demonstrere, hvorfor Gottorps beslutning om at afsætte ham var forkert. Men det er svært at operere med skarpe skel. For på den anden side går Lorentzens juridisk funderede kritik hånd i hånd med en teologisk. Der er nemlig teologisk tungtvejende grunde til Lorentzens handlinger. At partcipanterne handler, som de gør, skyldes deres religion, som ifølge Lorentzen er den falske. Det er den tanke, Lorentzen for alvor søsætter i skriftets anden del.

Det er svært at afgøre, om de eksempler på negativ påvirkning af lutheranerne fra katolikkernes side, som Lorentzen nævner, er konstruerede, eller om de virkelig fandt sted i et lille samfund som Nordstrand. Hvis de er virkelige, tyder meget på, at der blandt befolkningen ikke var noget større problem med de katolske partcipanter. Som nævnt var de flittigste supplikanter, der forekommer i det slesvig-holstenske landsarkivs akter vedr. Nordstrand, da også præster. Befolkningens kommunalistisk begrundede klager over partcipanterne og hertugen,

60 Se Nicholas Terpstra: *Religious Refugees in the Early Modern World: An Alternative History of the Reformation*, New York, NY 2015, s. 312. For specialstudier, se Sabine Hiebsch: »Are the Netherlands a Nordic Country?«, *Nordlit* 43 (2019), s. 68-86; Ole Peter Grell: »Exile and tolerance«, i *Tolerance and intolerance in the European Reformation*, red. Ole Peter Grell og Bob Scribner, Cambridge 1996, s. 164-181 og Michael G. Müller: »Protestant confessionalisation in the towns of Royal Prussia and the practice of religious toleration in Poland-Lithuania«, i *Tolerance and intolerance in the European Reformation*, red. Ole Peter Grell og Bob Scribner, Cambridge 1996, s. 262-281.

som sås i årene umiddelbart efter 1634 og omkring oktrojens indførelse, forsvandt ikke, men religion var ikke et argument. Det var derimod kravet om selvbestemmelse, politisk, økonomisk, retslig.⁶¹ Selv hvis eksemplerne blot er konstruerede af Lorentzen, vidner det om, at tolerance ikke var et klart defineret begreb. Det var et diskursivt univers, inden for hvilket de forskellige aktører kunne komme frem til vidt forskellige, og modsatrettede, konklusioner. For hertugen var det en mulighed for at styrke sin egen magt. For partcipanterne var det muligheden for at leve uforstyrret af religiøs forfølgelse i hjemlandet og opbygge et nyt samfund. For en luthersk sognepræst som Otto Lorentzen Strandiger var det kontroverteologiske skyts. For befolkningen oplevedes det formentlig, som om øvrighedens kontrol tog til i styrke.

Havde Lorentzen håbet på forståelse i det kongelige Slesvig, måtte han kigge langt efter den. For der er ingen tvivl om, at Lorentzen var en dårlig sag også for den kongelige administration. Tolerancens tidlige historie i Slesvig-Holsten tager sig ud som et kapløb mellem hertugen og kongen om at kunne skabe mest omsætning.⁶² Set i det lys havde det været oplagt for kongen at beskytte Lorentzen, der var blevet forkastet af gottorperne. Forholdet mellem Gottorp og København var i 1600-tallets slutning og 1700-tallets begyndelse da også på et historisk lavpunkt, der først endte med afslutningen på Store Nordiske Krig, som i 1721 betød ophævelsen af det gottorpske Slesvig.⁶³ Gottorp knyttede sig stadig stærkere til Sverige, kongerigets arvefjende, og kong Christian V tvang hertug Christian Albrecht i et langvarigt eksil. Forholdet mellem sønnerne, kong Frederik IV og hertug Frederik IV, var ikke bedre.⁶⁴

61 Allemeyer 2006, s. 271-291.

62 Jf. Glebe-Møller 2016.

63 Også den kongelige gottorpske regering fik sine problemer med Nordstrand. Efter 1721 brød de store stridigheder mellem romersk og jansenistisk katolicisme på øen ud. Som i Lorentzens tilfælde var oktrojen en central tekst; ud fra denne diskuterede de stridende parter retten til offentlig religionsudøvelse; se aftrykkene *Factum & Deductio [...] in puncto prætensæ extensionis exercitii religionis privatii* og *Abdruck der, in Sachen des Ehrwürdigen Paters, Johannes Franciscus Düringk [...] wider die mehrereste Haupt=Participanten der Landschaft Nordstrand [...] in dem königlichen Ober=Gericht auf Gottorf den 21 Jun. 1742 abgesprochenen Urthel*, i *De Domo Nordstrandica. Festschrift zum 350jährigen Bestehen der alt-katholischen Pfarrgemeinde Nordstrand (1654-2004)*, 2. udg., udg. Alt-katholische Pfarrgemeinde Nordstrand, Nordstrand 2017, 178-252 og 254-311.

64 Gerd Steinwächer: *Die Oldenburger. Geschichte einer europäischen Dynastie*, Stuttgart 2012, s. 119-128 og 165-167.

Når den teologiske kritik ramte øvrighedens regeringsførelse, tåltes den ikke – hverken på gottorpsk eller kongerigsk grund. I den forstand ligner Lorentzens historie en anden samtidig slesvigers, nemlig Matthias Knutzens.⁶⁵ I modsætning til Lorentzen, der først kom hertil som voksen, var Knutzen født i det frisiske Vestslesvig, men han havde som Lorentzen også studeret i Königsberg. I modsætning til Lorentzens bibelske kritik af kirke og øvrighed nåede Knutzen frem til sine konklusioner på baggrund af klandestin litteratur og moderne filosofi, men ingen af de to fandt et lydhørt publikum blandt dem, de rettede kritikken imod. Som tolerancen var foranstaltet af politiske hensyn, sådan var også dens yderpunkt politisk defineret.

Summary

In 1698 the Lutheran pastor in Odenbüll on the North Frisian island Nordstrand, Otto Lorentzen Strandiger, was expelled from office by the duke of Schleswig-Holstein-Gottorf. The reason for the duke to remove the pastor, stated in a mandate from Gottorf, was his strict implementation of ecclesiastical discipline, unapproved by the duke and the synod. However, one cannot explain the duke's action simply by a dislike of Lorentzen's administration of the church's discipline. Since the 1650s Nordstrand had been controlled by a Dutch company of dike engineers that had bought the island from the duke. In contrast to the duke, the clergy, and the lay people, the Dutchmen were Roman-Catholics. A contract, or *Oktroy*, between the duke and the new rulers, the participants, specified that they obtained the right of patronage to the Lutheran parish of Odenbüll, and it also guaranteed freedom of religion for all inhabitants on the island. Despite the *Oktroy*'s granting of freedom of religion on the island, Lorentzen felt that the participants prevented his execution of the official duties and that they sought to forcibly convert people to Catholicism by obstructing Lutheran piety. Attacking the authorities at Gottorf and the participants alike, Lorentzen launched an anti-Catholic campaign from the Odenbüll pulpit.

This essay examines the Lorentzen conflict through an analysis of a manuscript, *Ein Buch, darin die gerechte Sache und Klagen der Gemine und ihres Pastorn Otto Lorentzen zu Odenbüll im Nordstrande, wider die Lügen, Gottlose practiquen und Verfolgungen der Röm.-Catholischen daselbst angezeigt warden*, which Lorentzen finished after his dismissal and probably intended for publication. Further, it puts the

65 Se Jens Glebe-Møller: *Vi fornægter Gud og foragter øvrigheden. Studier i Den Tidlige Oplysning*, København 2004.

conflict into context by discussing Nordstrand's role in the history of religious toleration in early modern Schleswig-Holstein. In 1634, a flood desolated most of the island, and while the population turned to Gottorf for help in reclaiming flooded lands and rebuilding the community, duke and court instead chose to concession the island to the Dutch participants, seeking to increase and centralize the ducal power. The fact that the participants were co-religionists of neither duke nor the islanders played no role in the duke's policies. It did so, however, to Lorentzen. The essay concludes that the duke's primary concern behind the dismissal of Lorentzen was the pastor's failure to comply with the policy of toleration. If this policy was brought into question, the ducal power itself would face severe problems.

Nordstrand's early modern history is one of more examples of religious toleration in Schleswig-Holstein prior to the Enlightenment. However, as Lorentzen's case shows, the ideas of toleration were not necessarily shared by those who lived with them. Ironically, the »intolerance« of Lorentzen's Lutheranism could only take place in a »tolerant« context such as that of Nordstrand.